

*Олександр Євгенійович ПИЛИПЕНКО
професор кафедри політології Академії муніципального
управління, доктор історичних наук (Київ);
Володимир Петрович ЄФІМЕНКО
пошукувач Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

МИКОЛА МАРТИНІАНОВИЧ ЦИТОВИЧ: НАУКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Простежено життєвий шлях професора та ректора Університету Святого Володимира Миколи Мартиніановича Цитовича. За допомогою архівних і опублікованих джерел автори висвітлюють основні етапи життєвого шляху вченого: студентські роки, підготовка молодого вченого в університеті, наукова та адміністративна діяльність на посаді професора та ректора, перебування з науковою метою за кордоном. Також аналізується громадська діяльність Цитовича.

Ключові слова: М. М. Цитович, біографія, наукова діяльність, педагогічна діяльність, рукопис, книга.

The article The Mykola Martynianovych Tsytovych's biography is devoted to long period of life of the professor and rector of the University of Sant Volodymyr. On the basis of for the first time used archival sources the authors narrates about the future scholar's years: study at the University, preparation for the professorial title, academic trip abroad, civil activity and other analyzed.

Key words: M. M. Tsytovych, biography, scientific activity, pedagogical activity, manuscript, book.

Рассмотрен жизненный путь профессора и ректора Университета Святого Владимира Николая Мартиниановича Цытовича. С помощью архивных и опубликованных источников авторы освещают основные этапы жизненного пути учёного: студенческие годы, подготовку молодого учёного в университете, научную и административную деятельность в должности профессора и ректора, пребывание с научной целью за границей. Также анализируется общественная деятельность Цытовича.

Ключевые слова: Н. М. Цытович, биография, научная деятельность, педагогическая деятельность, рукопись, книга.

Сьогодні надзвичайна увага приділяється дослідженню наукових здобутків минулого. У 2009 р. Київському національному університету імені Тараса Шевченка виповнилося

175 років. Історія цього навчального закладу надзвичайно багата видатними науковими відкриттями та звершеннями, а імена багатьох викладачів відомі за межами нашої держави. Водночас, в історії університету залишилося ще чимало невивчених подій і фактів. Зокрема, досі чимало «білих плям» в історії вітчизняної економічної думки пов'язані з розвитком і викладанням економічних наук у Київському університеті в останній третині XIX – на початку XX ст., поза увагою вчених залишаються окремі постаті професорів і ректорів. Однією з таких постатей, котра довгий час була у забутті, є професор і ректор Університету Святого Володимира Микола Мартиніанович Цитович, чий життєвий шлях і науковий доробок і досі не стали предметом окремого наукового дослідження.

Радянська історіографія вперто відмовлялася визнавати прогресивну діяльність колишнього ректора Київського університету, оскільки об'єктивне вивчення його наукової спадщини на той час було неможливим. Так, автори «Історії Київського університету», виданої у 1959 р., звинувачували вченого в консерватизмі та реакціонерстві [7, с. 306–307, 314–315], а коротенька біографічна довідка в «Економічній енциклопедії» [3, с. 386] жодним чином не могла розкрити його багатогранну діяльність.

Після проголошення незалежності України з'явилися можливості для правдивого вивчення біографії раніше замовчуваних осіб. Відтак, у кінці XX – на початку XXI ст. було опубліковано низку наукових розвідок, присвячених вченому. Серед інших назвемо статтю Л. В. Вернигори, у якій подається загальна біографія М. М. Цитовича та цитуються його праці без докладного аналізу [2, с. 74–79]. У збірнику документів “Alma Mater” відомі українські вчені В. А. Короткий та В. І. Ульяновський опублікували послужний список колишнього ректора [1, с. 355–358]. Натомість, В. П. Єфіменко присвятив статтю ранньому етапові наукової біографії М. М. Цитовича [6, с. 116–121].

Нині наявна документальна база дає змогу об'єктивно й із достатньою повнотою відтворити наукове життя вченого, що і стало метою авторів даної статті.

Народився М. М. Цитович 17 квітня 1861 р. у м. Миколаєві у дворянській родині дійсного статського радника. Згодом сім'я переїхала до Києва, де маленький Микола навчався у

Першій Київській гімназії, по закінченню якої у 1879 р. вступив на юридичний факультет Університету Св. Володимира [10, с. 406]. В університеті майбутній учений прослухав лекції А. Я. Антоновича, М. Ф. Владимирського-Буданова, В. Г. Демченка, Д. І. Піхна, М. К. Ренненкампа. У 1883 р. М. М. Цитович захистив дипломну роботу «Кустарная промышленность в России» та із золотою медаллю закінчив юридичний факультет. Талановитого студента залишили в університеті стипендіатом для підготовки до професорського звання. Після підготовки дисертації та прочитання двох вступних лекцій попечитель Київського учбового округу С. П. Голубцов своїм розпорядженням за № 700 від 5 червня 1884 р. затвердив його приват-доцентом по кафедрі політичної економії та статистики згідно з положенням Університетського статуту 1863 р. [4, с. 1].

Після заміщення вакантної посади на кафедрі М. М. Цитович зарекомендував себе здібним фахівцем. Відтак, уже 20 лютого 1886 р. на засіданні юридичного факультету університету було ухвалене рішення: «1. Войти уже в настоящее время с ходатайством об утверждении магистранта Цытовича Николая в звании приват-доцента по предметам Политической экономии и статистики с истечением в мае сего года трёх лет после окончания им университетского курса, и 2. Ввести в обозрение преподавателя и расписание лекций на будущее полугодие чтение курса политической экономии и статистики и о поручении этого чтения г. Цытовичу войти с особым представлением по утверждении его в звании приват-доцента» [4, с. 1 зв.]. У свою чергу декан юридичного факультету В. Г. Демченко 27 лютого 1886 р. передав керівництву власне рішення щодо М. М. Цитовича. 24 травня 1886 р. ректор університету М. К. Ренненкамф подав попечителю навчального округу відношення за № 1154 із проханням затвердити М. М. Цитовича в званні приват-доцента [4, с. 8].

Одночасно із присвоєнням Цитовичу звання приват-доцента адміністрація юридичного факультету запропонувала ректорові «возложить преподавание по этой кафедре и исполнение всех других обязанностей штатного преподавателя по оной на приват-доцента по предметам этой кафедры Николая Мартиниановича Цытовича, с назначением ему вознаграждения в 1200 руб. в год» [4, с. 4]. При цьому факультет

«руководствовался доказанною г. Цытовичем солидною и способностью к преподаванию в бытность его стипендиатом для приготовления к профессорскому званию и при выполнении им условий для приобретения звания приват-доцента...» [4, с. 5].

Розпорядженням за № 10010 від 27 червня 1886 р. управляючий Міністерством народної освіти дозволив приват-доцентіві М. М. Цитовичу викладати на кафедрі політичної економії та статистики [12].

Упродовж 1886–1888 рр. Микола Мартиніанович читав лекції та готував до друку підручники зі статистики та політичної економії [8]. Старанність, сумлінність, прагнення до вдосконалення викладацького мистецтва сприяли подальшому кар'єрному зростанню молодого викладача. За словами декана В. Г. Демченка, він «блистательно оправдал надежды факультета солидным научным характером своего преподавания, даром изложения и особенною ревностью к делу» [5, с. 1].

У 1889 р. М. М. Цитович отримав дозвіл на стажування за кордоном до 6 травня 1891 р. За словами декана, це рішення було викликане «настоятельной необходимостью в завершении научной подготовки г. Цытовича за границей к профессорскому званию ввиду имеющихся в факультете вакантных кафедр по экономическим предметам» [5]. Юридичний факультет склав спеціальну інструкцію на період закордонного стажування: «во-первых, освоиться с преподаванием Политической экономии, статистики и финансового права в известнейших заграничных университетах, причём особенно обратить внимание на практические занятия по этим предметам и на устройство семинарий по ним известнейших профессоров, и во-вторых, изучить организацию административной статистики в Германии, Франции и Бельгии» [5, с. 12]. Під час цього відрядження Микола Мартиніанович прослухав лекції кращих тогочасних фахівців у провідних навчальних закладах Європи, зокрема: у Берлінському університеті – лекції та семінари у професорів Вагнера та Шмоллера; у Гейдельберзькому – лекції та практичні заняття професора Кніса; у Геттінгенському – лекції професора Кона; у Тюбінгенському – професорів Неймана та Шьонберга, в Лейпцизькому – професора Рошера [5, с. 9]. Також М. М. Цитович цікавився діяльністю Статистичного бюро Німецької імперії, Пруссії, Бельгії та окремими галузями

адміністративної статистики. Кожні півроку вчений надсилав звіти з названих вузів до Міністерства народної освіти. Згодом вони розглядалися на засіданнях Вченого комітету 18 січня та 24 липня 1890 р., 17 і 21 січня 1891 р. та передавалися разом із висновками Міністерства до Університету Св. Володимира. У Державному архіві м. Києва залишилися ці звіти, розглянуті Розрядом вищих навчальних закладів Департаменту народної освіти Міністерства народної освіти у циркулярах: № 3102 від 22 лютого 1890 р., № 12615 від 8 серпня 1890 р., № 2536 від 7 лютого 1891 р., № 3490 від 21 лютого 1891 р. [5].

У звітах, на думку декана юридичного факультету В. Г. Демченка, «Признавая талант и огромную эрудицию Ад. Вагнера и вполне верно оценивая заслуги этого наиболее выдающегося представителя школы «государственного социализма», г. Цытович отчётливо видит его увлечения и тот скользкий путь, на который направляет экономическую доктрину знаменитый берлинский профессор. Таковую же самостоятельность обнаруживает г. Цытович по отношению к исторической школе и её представителю в берлинском университете профессору Шмоллеру» [5, 18 зв.].

Закордонне відрядження Миколи Цитовича закінчувалося 6 травня 1891 р., але в лютому він надіслав заяву ректорові з проханням продовжити термін відрядження до 15 серпня, мотивуючи це необхідністю завершити дослідження про місцеві фінанси Пруссії із вивченням на місці справи. Ректор передав цю заяву на розгляд юридичного факультету. Декан В. Г. Демченко у доповідній записці від 15 березня 1891 р. за № 23 повідомив, що на цей період М. М. Цитович вільний від лекційних курсів, тому юридичний факультет просить продовжити йому закордонне відрядження до 15 серпня 1891 р. із призначенням грошового утримання у розмірі 300 кар. [6, с. 121].

Після повернення до Києва, не зважаючи на те, що окремі професори виступали проти розділення статистики та політичної економії на самостійні лекційні курси, вважаючи такий поділ штучним, М. М. Цитович читав лекції саме зі статистики, а також видав низку спеціальних досліджень [13; 14].

У жовтні 1893 р. вченого призначили екстраординарним професором кафедри поліційного права. Фактично він став одним із перших розробників підручників із цієї дисципліни. Так, основним навчальним посібником для студентів уні-

верситету була його широко знана фундаментальна праця «Поліцейське право», в якій учений виклав основні права та обов'язки поліцейської служби в державі та подав практичні рекомендації [16].

У вересні 1896 р. після захисту дисертації М. М. Цитович був удостоєний юридичним факультетом Університету Св. Володимира ступеня доктора політичної економії та статистики.

Дійсний статський радник, доктор політичної економії та статистики, ректор Імператорського університету Св. Володимира (з 1905 до 1917 р.), заслужений ординарний професор кафедри поліцейського права – ось перелік посад і звань М. М. Цитовича. Також у червні 1911 р. вчений був представником Росії в Комісії міжнародних конгресів адміністративних наук у Брюсселі, а його праця «Сільськогосподарське товариство як орган місцевого управління» (1911) відзначена особистою подякою Миколи II.

Назви та зміст праць М. М. Цитовича свідчать, що вчений активно реагував на нові явища в соціально-економічному розвитку своєї країни та інших держав світу, ретельно аналізував їх, прагнув сформулювати рекомендації щодо соціальної та економічної політики тощо. Зокрема він обґрунтував необхідність активної політики держави в соціально-економічній і фінансовій галузях. У своєму «Огляді» М. Цитович ставить за мету здійснити перегляд, порівняння та оцінку різноманітних думок, які існували щодо підприємницької діяльності, оскільки погляди на неї, на його думку, не мали твердого підґрунтя. Окремі тогочасні економісти взагалі ставили під сумнів існування підприємницького прибутку як окремої галузі підприємницького доходу. М. М. Цитович вперше у вітчизняній науці запропонував називати чистий дохід від підприємництва підприємницьким доходом на відміну від підприємницького прибутку як самостійної галузі доходу [15].

Ще однією перевагою «Огляду» М. М. Цитовича було включення ним до розгляду праць російських економістів (на відміну від багатьох інших тогочасних учених, які надавали перевагу іноземним). Щоправда, дослідник не вирізняв їх в окрему групу, а розділяв як прибічників різних західно-європейських учень, зокрема й щодо поглядів на підприємницький прибуток. Київський учений виділив три напрямки економічної думки щодо трактувань проблеми підприєм-

ницького прибутку. До першого він зараховував економістів, які вважали суттєвою властивістю підприємця володіння капіталом і розглядали зазвичай дохід як такий. До другого напрямку, за М. М. Цитовичем, належали економісти, вчення яких, на думку дослідника, мало безсумнівну перевагу порівняно з прибічниками першого, оскільки вони тонше та послідовніше провели поділ доходів за джерелами походження. Найбільше уваги М. М. Цитович приділив ученим-економістам третього напрямку, які визнавали існування підприємницького прибутку як самостійної галузі доходу та розглядали його як увесь чистий дохід від підприємництва або лише як частину його. Також київський учений розкрив низку недоліків, притаманних теоріям низки іноземних учених.

Вражаючою була також адміністративна діяльність М. М. Цитовича. Восени 1896 р. його призначили секретарем юридичного факультету, а в 1900 р. попечителем продовжив його перебування на цій посаді на наступних чотири роки. Через два роки Міністерство народної освіти призначило Миколу Мартиніановича деканом юридичного факультету, а у 1905 р. його обрали ректором університету. Цю посаду він обіймав протягом 12 років, причому, кожних три роки переобирався абсолютною більшістю голосів. Окрім того, вчений входив до складу представницьких державних органів і був уповноваженим Російської імперії у ряді міжнародних комісій [11, с. 220].

Лібералізація державного та суспільного життя, що розпочалася в Російській імперії у 60-х рр. XIX ст., позитивно вплинула на розвиток науки та виникнення різних наукових товариств. Новостворювані товариства мали на меті вирішення таких завдань: підвищення професійного рівня своїх членів, обговорення нагальних проблем суспільного життя, обмін досвідом, популяризація знань серед народу. Не дивно, що Микола Мартиніанович погодився взяти участь у діяльності Київського юридичного товариства. Виникнення юридичних товариств у Росії пов'язане із проведенням судової реформи та запровадженням Судових статутів 1864 р. Київське юридичне товариство, засноване 1877 р., було другим подібним об'єднанням після Московського.

Перше засідання Київського юридичного товариства відбулося 4 січня 1877 р. На ньому були присутні члени-організатори: Р. І. Базінер, В. Г. Демченко, О. Ф. Кістяковський,

О. В. Романович-Славатинський, К. А. Мітюков, П. К. Скорделлі, М. А. Розов, В. А. Удінцев. У своїй діяльності товариство керувалося статутом, затвердженим міністром народної освіти 30 жовтня 1876 р. [9]. Протягом 1911 р. відбулося 10 засідань товариства. Микола Мартиніанович відвідав чотири з них. Ректорські обов'язки не давали йому змоги відвідувати кожне засідання. 22 січня та 5 лютого 1911 р., під час обговорення доповіді М. І. Дуганова «Законопроект об упраздненні сервітутів в Западних губерниях» і реферату О. Д. Білімовича «Законопроект о сервитутах», Микола Мартиніанович зробив декілька зауважень щодо сервітутів і підтримав думку про необхідність їхнього скасування та впровадження єдиних норм. Під час зібрання 19 лютого, присвяченого 50-річчю звільнення селян від кріпацтва, М. М. Цитович виголосив промову «Положение 19 февраля 1861 года», в якій розкрив історичні передумови, суть і наслідки реформи. На шостому засіданні у 1911 р. учений брав участь у дискусії з приводу доповіді О. Д. Білімовича «О шкале потребностей» і не погодився з багатьма положеннями доповідача. Його думку підтримали К. Г. Воблий і О. О. Жилін. 15 грудня 1912 р. М. М. Цитович також брав участь у дискусіях із приводу ще трьох доповідей [11].

Протягом 1913 р. Київське юридичне товариство мало 12 наукових засідань і одне публічне. М. М. Цитович виголосив промову «Воззрения Д. И. Пихно в области экономической политики». Наступного зібрання, що відбулося 12 жовтня 1913 р., він виступив із доповіддю на тему «Проект правил о предупреждении дробления мелкой земельной собственности». Обмеження процесу поділу, що пропонувалося Головним управлінням землеустрою, на думку вченого, завдало б лише шкоди правильному ходу землеустрою та звузило можливості дрібних землевласників у розпорядженні землею. Вчений писав: «...то единонаследие, которое проектируют новые правила, противоречат народному правосознанию [9, с. 222]. Його активна діяльність і виступи у Товаристві засвідчують обізнаність із питань правового й економічного характеру, розуміння суспільних проблем і шляхів їхнього подолання.

Помер М. М. Цитович 31 жовтня (30 вересня) 1919 р. на 59-му році життя.

Підсумовуючи викладене, можемо дійти висновку, що формування Миколи Мартиніановича як науковця розпоча-

лося ще в студентські роки, свідченням чому є золота медаль за дипломну роботу та позитивна характеристика викладачів. Ще в студентські роки майбутній учений свідомо обрав наукову діяльність як основний зміст свого життя. Залишений для підготовки до професорського звання, М. М. Цитович розумів, що без ознайомлення з економічними школами Європи, із сучасними методами викладання в європейських університетах, без лекційних курсів кращих професорів Старого Світу його освіта, рівень підготовки як фахівця будуть неповними та однобокими. Тому, отримавши закордонне відрядження, він використав його якомога плідніше і корисніше. Саме на зламі століть М. М. Цитович сформувався як вдумливий, самостійний дослідник, який мав власний аргументований погляд і створив власну наукову школу, мав численних послідовників. Не зважаючи на надзвичайно активну громадську та адміністративну роботу, Микола Цитович, насамперед, – учений, котрий ніколи не зупинявся на досягнутих успіхах і протягом усього творчого життя працював досить плідно та створив відомі у багатьох країнах світу праці.

1. *Alma Mater*: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 [Текст] : матеріали, документи, спогади : у 3 кн. / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1. – 704 с. : іл.
2. *Вернигора, Л. В.* Микола Мартиніанович Цитович – учений-економіст і громадський діяч [Текст] / Л. В. Вернигора // Вісник Київ. уні-ту. Економіка. – 2000. – Вип. 44. – С. 74–79.
3. *Власов, О. В.* Цытович Николай Мартинианович [Текст] / О. В. Власов // Экономич. энцикл. Политическая экономия : в 4-х т. / под ред. А. М. Румянцева. – М., 1980. – Т. 4.
4. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 325. – Спр. 138.
5. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 327. – Спр. 80.
6. *Єфіменко, В. П.* Ранній етап наукової біографії Миколи Мартіановича Цитовича (1880 – початок 1890-х років) [Текст] / В. П. Єфіменко // Вісник Академії праці та суспільних відносин Федерації профспілок України. – Серія: Політика, історія, культура. – 2004. – №2. – С. 116–123.
7. *Історія Київського університету* [Текст] / під ред. О. З. Жмудського. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
8. *Политическая экономия по лекциям приват-доцента Университета Св. Владимира Н. М. Цитовича.* – Житомир, 1886.
9. *Протоколы заседаний Киевского Юридического общества в 1911–1914 гг.* // Университетские известия. – 1915. – № 10.
10. *Столетие Киевской 1-й гимназии (1809–1811–1911 гг.)*. – К., 1911. – Т. 1.
11. *Устав Киевского юридического общества, состоящего при*

- Университете Св. Владимира [Текст] // Сб. постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. – К., 1893.
12. *Цытович, Н. М.* Курс статистики (Народонаселение) [Текст] / Н. М. Цытович. – Житомир, 1886.
  13. *Цытович, Н. М.* Кустарная промышленность в России [Текст] / Н. М. Цытович [Текст] / Н. М. Цытович. – К., 1884.
  14. *Цытович, Н. М.* Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов [Текст] / Н. М. Цытович. – Киев, 1898.
  15. *Цытович, Н. М.* Обзор учений о предпринимательской прибыли [Текст] / Н. М. Цытович. – К., 1889.
  16. *Цытович, Н. М.* Полицейское право [Текст] / Н. М. Цытович. – К., 1894.

Пилипенко О. Є., Єфіменко В. П. Микола Мартиніанович Цитович: наукова та педагогічна діяльність.

Ключові слова: М.М. Цитович, біографія, наукова діяльність, педагогічна діяльність, рукопис, книга.

На основі архівних документів та аналізу історіографії питання проведено дослідження життя, педагогічної та наукової діяльності, творчого доробку Миколи Мартиніановича Цитовича. Комплексно розроблено біографію Миколи Мартиніановича Цитовича. Відзначено, що його наукова спадщина значна і різноманітна, переважно опублікована, але збереглася частково.

Pylypenko O. E., Efimenko V. P. Mykola Martynianovych Tsytovyuch: pedagogical and scientific activity.

Key words: M.M. Tsytovyuch, biography, scientific activity, pedagogical activity, manuscript, book.

On the basis of the archived documents and analysis of historiography of question research of life is conducted, pedagogical and scientific activity and creative heritage of Mykola Martynianovych Tsytovyuch the Ukrainian professor and rector of the University of Sant Volodymyr. Biography of Mykola Martynianovych Tsytovyuch is complex worked out. It is marked that his pedagogical and scientific heritage is considerable and various, mainly published, saved partly.

Пилипенко О. Є., Ефименко В. П. Николай Мартынианович Цытович: научная и педагогическая деятельность.

Ключевые слова: Н. М. Цитович, биография, научная деятельность, педагогическая деятельность, рукопись, книга.

На основе архивных документов и анализа историографии вопроса проведено исследование жизни, педагогической и научной деятельности, творческого наследия Николая Мартыниановича Цытовича. Комплексно разработана биография Николая Мартыниановича Цытовича. Отмечено, что его научное наследие значительное и разнообразное, преимущественно опубликованное, но сохранилось частично.